

PERSONÁLIE

PÔSOBNIE BOHDANA PAVLŮA V RÁMCI ČS. LÉGIÍ V RUSKU

FERDINAND VRÁBEL

VRÁBEL, F.: Bohdan Pavlů and his Service in the Czechoslovak Legions in Russia. *Vojenská história*, 1, 27, 2023, pp 134-140, Bratislava.

Bodan Pavlů was an outstanding Czech and Slovak journalist, a leading figure of the Czechoslovak Legions in Russia and later an important Czechoslovak diplomat and an associate of Foreign Minister Edvard Beneš. His life was cut short tragically in a car accident in Bosnia 85 years ago.

Key words: Bodan Pavlů – T. G. Masaryk – M. R. Štefánik – World War I. – Russian Legions

Napriek tomu, že Bodan Pavlů (1883 – 1938) bol významný novinár, činiteľ československej légie v Rusku a československý diplomat, donedávna o ňom, okrem krátkych životopisných článkov, zmienok v štúdiách o čs. légiiach a nekrológov po jeho predčasnej tragickej smrti, neexistovala kompletná monografia. Túto medzeru v odbornej historiografii a aj dlh voči Pavlůvi odstránila len nedávno (v roku 2021) významná slovenská historička Bohumila Ferenčuhová.¹ Pavlů si vyslúžil v súvislosti so zásadným pôsobením v Rusku medzi československými legionármi aj prezývku Bohdan I. Veľký – cár sibírsky, ale ako správne poznamenáva Ferenčuhová, je to len kratšie obdobie v jeho živote. Postupne bol redaktorom novín vydávaných pre československé jednotky *Čechoslovák*, potom *Československý denník* a nakoniec sa vypracoval až na politického splnomocnenca v Rusku.²

Pavlů pochádzal z moravského Spešova, ale jeho rodina sa čoskoro presťahovala do Dolných Držkoviec v okrese Bánovce nad Bebravou, kde získala prenájom statku. Odvtedy mal Pavlů vždy veľmi blízko k Slovákom

¹ FERENČUHOVÁ, Bohumila. *Bodan Pavlů. Politická biografía 1883 – 1938*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied a Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 2021.

² BRÁDLEROVÁ, Daniela. *Vojáci nebo podnikatelé? Hospodářské a finanční aktivity československých legií během jejich anabáze v Rusku a na Sibíři*. Praha : Nakladatelství Academia; Masarykův ústav a Archiv AV ČR, s. 35.

a o slovenské veci prejavoval veľmi živý záujem. Prvé školy absolvoval na Slovensku, potom študoval na Cisársko-kráľovskom Českom vyššom gymnáziu v Uherskom Hradišti a neskôr na Právnickej fakulte českej Karlo-Ferdinandovej univerzity v Prahe. Tam sa v študentskom spolku *Detvan* stýkal so slovenskými študentmi v Prahe, ale začal aj písať články do rôznych novín a časopisov.

Keď Milan Rastislav Štefánik po ukončení štúdií v Prahe v roku 1904 odišiel do Paríža, požiadal Pavlú, aby za neho prevzal v časopise *Čas* rubriku, ktorá informovala o slovenských veciach. Čas založil Jan Herben, ale neskôr v ňom zohrával rozhodujúcu úlohu Tomáš Garrigue Masaryk. Tak sa Pavlú zoznámil a istý čas spolupracoval so Štefánikom a Masarykom už v Prahe, ale táto pražská spolupráca Pavlú s Masarykom sa skončila zle a mala pre Pavlú neskôr v Rusku neblahé následky, keď sa s Masarykom rozišiel a začal spolupracovať s *Národnými listami*.

Pavlú sa už na začiatku vojny dostal na fronte v Haliči do ruského zajatia a v Tarnowe pri vstupe do Českej družiny zložil sľub ako príslušník tzv. *novodružínikov*. Na konci roka 1914 povolilo konečne ruské vedenie prijímať do *Českej družiny* dobrovoľníkov z radov českých a slovenských zajatcov, ale s podmienkou, že sa rozhodnú pre vstup do Družiny hneď po ich zajatí. V krátkom čase sa do čs. jednotky prihlásilo na fronte pri Tarnowe 259 dobrovoľníkov, ktorí zložili prísahu 31. januára 1915, medzi nimi aj Pavlú.³ Jeho legionárska služba sa podľa zákona č. 462/1919 Z. z. počíta od 27. decembra 1914 do 6. decembra 1919.⁴

Pavlú sa postupne vypracoval na pozíciu jedného z popredných predstaviteľov československého odboja v Rusku a zasiahol do všetkých významných udalostí spojených s tamojším čs. hnutím. Bol jedným z hlavných organizátorov prvého zakladajúceho zjazdu Česko-slovenských spolkov na Rusi v dňoch 7. – 11. marca 1915 v Moskve.⁵ Tu ho zvolili za jedného z dvoch tajomníkov zjazdu. Koncom mája 1915 sa uskutočnila v Petrohrade významná porada Zväzu Čs. spolkov na Rusi, na ktorej bolo prijaté „Prohlášení o poměru Čechů a Slováků“, ktorého návrh vypracoval Pavlú. Ako jeden z mála predstaviteľov čs. hnutia v Rusku si totiž veľmi dobre uvedomoval včasné vyriešenie tohto pomeru tak, aby uspokojovalo aj Slovákov. Ich obavy zo silnejšieho postavenia Čechov odzrkadľovali aktivity moskovského Slovensko-ruského spolku pamäti Štúra⁶, ale sú celkom zrejmé aj zo spomienok ruského legionára Mikuláša Gaceka.⁷ Ivan Markovič, spolupracovník Pavlú, už z revue *Průdy*, o ňom napísal, že má zvláštne, typicky československé postavenie a pozná české a slovenské veci aj vývoj česko-slovenskej akcie a česko-slovenského pomeru mimoriadne dobre.⁸

Pavlú sa podieľal aj na organizovaní druhého zjazdu Česko-slovenských spolkov v Kyjeve, ktorý sa uskutočnil v dňoch 25. apríla – 1. mája 1916 podľa gregoriánskeho kalendára. Oboznámil prítomných delegátov s listom od T. G. Masaryka, ktorý v ňom zdôrazňoval úlohu Ruska pre čs. odboj. Pavlú taktiež informoval o svojej ceste do Anglicka a Francúzska a o svojich rokovaníach s Masarykom. Ruské vedenie – vedúci zvláštneho oddelenia ruského

³ MOJŽÍŠ, Milan (ed.). *Československé legie 1914 – 1920. Katalog k výstavám Československé obce legionářské*. Praha : Československá obec legionářská; Nakladatelství Epoque, 2017, druhé vydání, s. 52.

⁴ FERENČUHOVÁ, B. *Bohdan Pavlů*, c. d., s. 101. O Pavlúovi obsahuje najviac zdrojov fond Odbočka Československé národní rady v Rusku (OČSNR). Vojenský ústřední archiv Praha.

⁵ Podľa v Rusku používaného juliánskeho kalendára (ktorý je o 13 dní oproti gregoriánskemu kalendáru oneskorený, 22. – 26. februára 1915).

⁶ Poprednými predstaviteľmi spolku boli Juraj Hraško, Štefan Hunčík, Gustáv Ján Paulíny, Andrej Duchaj a Eduard Králíček.

⁷ GACEK, Mikuláš. *Sibírske zápisky. (1915 – 1920)*. Druhé vydanie. Martin : Matica slovenská, 2015.

⁸ FERENČUHOVÁ, B. *Bohdan Pavlů*, c. d., s. 115.

ministerstva zahraničných vecí Michail Grigorievič Priklonskij a ďalší predstavitelia mali k Masarykovi negatívny postoj. Zazlievali mu jeho skoršie práce o Rusku a príklon k západným mocnostiam. Kritizovali aj zábery kyjevskej Správy česko-slovenských spolkov, národnú daň a povinné odvody zajatcov, čo koniec-koncov viedlo k oslabeniu ruského vplyvu na čs. hnutie. S Masarykovým súhlasom pricestoval do Ruska podpredseda Česko-Slovenskej Národnej Rady v Paríži Josef Dürich a krátko po ňom aj Milan Rastislav Štefánik. Dürich aj Štefánik odišli do Kyjeva, aby sa tam dohodli so zástupcami českých a slovenských krajských spolkov o ďalšom postupe. Výsledkom ich aktivít bol *Kyjevský zápis*, ktorý skoncipoval Štefánik a formálne sa k nemu hlásil aj Dürich, ale v skutočnosti ho nielen ignoroval, ale pracoval proti nemu. V dokumente sa, okrem iného, konštatovalo, že „Česi a Slováci sú si vedomí, že úzko spjatí navzájom ako životnými záujmami, tak i kultúrou a menovite krvnými sväzkami, želajú si vyvinúť sa v jednotný, politicky nedielný a slobodný národ pod záštitou Štvordohody.“ Ďalej sa v zápise konštatovalo, že hlavou čs. oslobodzovacej akcie je Česko-Slovenská Národná Rada na čele s T. G. Masarykom.⁹

Keďže Dürich postavenie ČSNR podrýval, bojkotoval snahy Masaryka a prijal od ruskej vlády aj peniaze, ruské vedenie ho postavilo na čelo Česko-slovenskej národnej rady v Rusku, bolo veľmi žiadúce, vyriešiť tento spor. Uskutočnilo sa niekoľko porád, ktorých výsledkom bola eliminácia Düricha a jeho vylúčenie z parížskej ČSNR. Ďalší vývoj významne ovplyvnili revolučné udalosti v Rusku. Pod tlakom neúspechov na fronte a zhoršujúcej sa situácie v zásobovaní sa cár Mikuláš II. vo februári 1917 vzdal trónu a v Rusku vznikla Dočasná vláda.

Bohdan Pavlů bol najbližším spolupracovníkom M. R. Štefánika v Rusku a obidvaja sa tam mimoriadne zaslúžili o to, že sa Masarykov program presadil. V apríli – máji 1917 minister vojny Dočasnej vlády A. I. Gučkov vydal súhlas s výstavbou čs. armády v Rusku. Už predtým sa vytvorilo aj politické vedenie čs. odboja v Rusku – Odbočka ČSNR v Rusku. V apríli 1917 sa v Kyjeve uskutočnil aj Česko-slovenský národný zjazd, na ktorom sa dokončila reorganizácia vedenia čs. odboja v Rusku. Zároveň sa urýchlila aj výstavba čs. vojska, ktoré v júni 1917 už tvorilo brigádu s tromi plukmi. Významnou udalosťou bolo zapojenie sa brigády a ich víťazný boj proti rakúsko-uhorským a nemeckým jednotkám v bitke pri Zborove 2. júla 1917, po ktorej sa výstavba čs. vojska rozbehla ešte rýchlejšie a na jeseň 1917 sa už vytvoril Čs. armádny zbor v Rusku s dvomi divíziami a ďalšími útvarmi.¹⁰ V tom čase vznikla v Rusku aj Odbočka ČSNR v Rusku, v ktorej bol Pavlů na čele informačno-propagačnej komisie, na prelome rokov 1917 – 1918 sa stal aj šéfredaktorom *Československého denníka*.

Napriek úspechom pri výstavbe čs. vojska v Rusku, dochádzalo tam pod vplyvom ľavicovej agitácie aj k negatívnym javom. Najvýraznejším prejavom bola samovražda plukovníka Josefa Jiřího Šveca, ktorý sa po tom, ako mu časť prvej streleckej divízie vplyvom Jana Vodičku vypovedala poslušnosť v noci na 28. októbra 1918 na stanici Aksakovo zastrelil. Nová revolúcia v Rusku, vedená bolševikmi, v októbri 1918 ohrozila výsledky práce T. G. Masaryka a M. R. Štefánika a bolo ohrozené aj postavenie Čs. armádneho zboru, sústredeného väčšinou na Ukrajine. Kyjeva sa zmocnili bolševici a tam došlo aj k jednému z posledných spoločných bojov čs. légií a červených gárd. Pravícovo zameraná Ukrajinská ústredná rada povolala na pomoc proti bolševikom nemecké vojská, ktoré boli hrozbou aj pre čs. légie.

Tak sa stalo že v Kyjeve bojovali bok po boku čs. légie spolu s bolševikmi proti útočiacim Nemcom. Veliteľ bolševických vojsk Michail Artemievič Muravjov sa snažil využiť čs.

⁹ FERENČUHOVÁ, B. *Bohdan Pavlů*, c. d., s. 131-132.

¹⁰ MOJŽÍŠ, Milan, RAK, Michal a kolektív. *Zborov 1917 – 2017*. Praha : Československá obec legionárska; Vydavatelství Epoque, 2017.

légie na boj proti Nemcom, ale vedenie légii malo iné plány. Čs. légie opustili Kyjev a vydali sa na cestu na východ cez Ukrajinu, Rusko, Ural a Sibír až do Vladivostoku. Cestu si však museli vybojovať so zbraňou v ruke v celom rade zrážok s Červenými gardami, ktoré urýchlene organizovalo sovietske velenie, najmä ľudový komisár, v tom čase sa vlaky s čs. légiami posúvali, z vojenstva a námorníctva Lev Davidovič Trockij. Čs. vojsko sa stalo súčasťou dohodových vojsk a malo byť prepravené na západný front do Francúzska. Ale cez prístavy Murmansk a Archangelsk sa podarilo vypraviť len dva transporty.¹¹

Boľševici, aby si upevnili svoju moc, sa snažili čo najskôr uzavrieť s Centrálnymi mocnosťami mier. Došlo k tomu 3. marca 1918 v Breste-Litovskom. V tom čase sa čs. vlaky s légiami posúvali zo západu Ukrajiny na východ a v marci 1918 tam v oblasti Bachmača museli zviest dôležité boje, ktoré sa svojim významom pre ďalší osud Čs. armádneho zboru v Rusku vyrovnávajú bitke pri Zborove.¹² Presun desiatok čs. ešalónov na východ však nebol jednoduchý a na viacerých miestach dochádzalo ku konfliktom s boľševikmi a ľavicovo orientovanými železničiarimi. Napätie vyvrcholilo vystúpením čs. légii v Čelabinsku. Podľa rozkazu, ktorý vydal podpredseda ČSNR a vojenský komisár Prokop Maxa a ďalší vedúci predstavitelia Čs. armádneho zboru malo v Penze dôjsť k odzbrojeniu čs. légii, a jednotlivé vlaky si mali ponechať len zbrane na sebaobranu. Dohode so sovietskimi však mnohí legionári nedôverovali, a preto odovzdali len časť zbraní a časť ukryli. Toto rozhodnutie sa neskôr ukázalo ako veľmi prezieravé.

Na železničnej stanici Čelabinsk došlo 14. mája 1918 najprv ku konfliktu čs. légii (6. strelecký pluk) s príslušníkmi transportu rakúsko-uhorských zajatcov a následne aj k obsadeniu železničnej stanice a potom celého mesta čs. légiami.¹³ Vtedy vedúci operačného oddelenia ľudového komisariátu Ruskej federatívnej sovietskej republiky Semjon Ivanovič Aralov vydal rozkaz, aby všetci velitelia čs. vlakov vydali zbrane miestnym sovietom. V tom čase sa tam mal uskutočniť aj zjazd čs. vojska, ktorý mal rozhodnúť o ďalšom postupe Čs. armádneho zboru v Rusku. Po zložitých rokovaniach sa aj pod vplyvom vystúpenia Pavlúa legionári rozhodli zbrane nevydať a pokračovať v ceste do Vladivostoku bez dohody so sovietskymi orgánmi „vlastným poriadkom“. Presun čs. vojsk mal organizovať Dočasný výkonný výbor, ktorého členmi boli vojenský velitelia a členovia OČSRN, medzi nimi aj Pavlú. Nebolo to však jednoduché a na viacerých miestach si čs. légie museli vybojovať ďalšiu cestu na východ so zbraňou v ruke, často aj za cenu obetí. K bojom došlo napríklad v Penze, Samare, Lipjagách, Simbirsku, Marjanovke, Zlatouste a na ďalších miestach. V dňoch 23. júla – 4. augusta 1918 sa v Omsku uskutočnil 1. zjazd čs. vojska, na ktorom došlo k reorganizácii vedenia čs. légii. Zrušil sa Dočasný výkonný výbor a namiesto neho sa zvolila nová Odbočka ČSNR a ako najvyšší orgán sa určil snem čs. vojska.

V polovici novembra 1918 pricestovali do Vladivostoku vrchný veliteľ čs. vojska generál Maurice Janin a československý minister vojny Milan Rastislav Štefánik. Vzhľadom na známky únavy čs. vojska a počínajúceho rozkladu sa Štefánik vydal na inšpekčnú cestu po Sibíri a po zistení situácie uskutočnil zásadné reformy. Dňa 18. novembra došlo v Omsku k prevratu, pri ktorom admirál Alexander Vasiljevič Kolčak a jeho prívrženci zvrhli tamojšiu Dočasnú demokratickú všeruskú vládu a ujali sa moci. Kolčak pritom nastolil krvavý teror, ktorý odpudzoval mnohých odporcov boľševikov a tiež väčšinu čs. legionárov.

¹¹ MOJŽÍŠ, Milan (ed.). *Československé legie 1914–1920*, c. d., s. 70.

¹² Tamže, s. 76-81.

¹³ KRUČININ, Alexandr. M. *Československé legionery v Čelabinske*. Maj 1918 g. In *Vesi. Literaturno-chudožestvennyj žurnal*, No. 8 (156) 2019, oktábr., s. 2-40, MURATOV, Alexandr – MURATOVA, Dina. *O sobytijach, kotoryje v SSSR nazывali „čechoslovackij mjatež“*. Praha : Československá obec legionárska, 2018. VRÁBEL, Ferdinand. Čelabinsk máj/jún 1918. (Na základe novo sprístupnených dokumentov z ruských archívov.) In *Vojenská história*, roč. 24, 2020, č. 2, s. 56-69.

Ku Kolčakovi sa pridali dovedy jeden z najúspešnejších legionárskych veliteľov, generál Radola Gajda, ktorý niekoľko mesiacov bojoval po boku bielych vojsk Kolčaka, pričom sa najvýraznejšie presadil v bojoch v oblasti Permu. Napokon sa pre nezhody s admirálom rozíšiel, svoje pôsobenie v Rusku ukončil a vrátil sa do Československa.¹⁴

V priebehu leta 1918 čs. légie ovládli celý priestor od Volgy až po Vladivostok. Všade na Sibíri vznikali demokratické protibolševické vlády. V septembri 1918 však bolševici obsadili Kazaň a postupovali ďalej na východ. Súčasne sa prehlbovala kríza a únava v Čs. armádnom zbore, ktorá vyústila až do samovraždy veliteľa 1. divízie plukovníka Josefa Jiřího Šveca na stanici Aksakovo v noci z 27. na 28. októbra 1918. Československé jednotky boli postupne stiahnuté do tyla a ich miesto na fronte preberali útvary Sibírskej armády.

Československý armádny zbor bol reorganizovaný na čs. vojsko na Rusi, ktoré mali tri divízie s 12 streleckými divíziami, dvoma záložnými plukmi, dvoma jazdeckými plukmi, tromi delostreleckými plukmi a niekoľkými technickými a tylovými jednotkami. Dovedna to bolo 57 000 mužov.¹⁵ V polovici decembra 1918 Odbočka ČSNR v Rusku ukončila svoju činnosť a Štefánik zrušil aj komitety, delegátov čs. vojska a zakázal uskutočniť II. plánovaný zjazd čs. vojska.¹⁶ Súčasne menoval vedenia Ministerstva vojenstva v Rusku nasledovne: 1. Politický oddiel – náčelník Bohdan Pavlů, 2. Vojenská správa na čele s Rudolfom Medkom, 3. Finančná správa na čele s Františkom Šípom, 4. Vojenský inšpektorát na čele s generálom Šokorovom a 5. Vrchnú kontrolu na čele s Václavom Suchým. Najvýznamnejším úspechom Štefánika na Sibíri bolo naštartovanie príprav na evakuáciu ruských legionárov z Vladivostoku do vlasti. Vo Vladivostoku vznikol Evakuačný úrad čs. légii na čele s plukovníkom Rudolfom Raše, ktorý odchod legionárov na zaoceánskych parníkoch rôznymi trasami organizoval

V noci z 21. na 22. decembra došlo v Omsku k povstaniu a celodenným bojom, po ktorých Kolčakovci popravili stovky protivníkov. To ďalej skomplikovalo situáciu na Sibíri a následkom týchto udalostí sa mnohí Rusi a veľká väčšina čs. legionárov od Kolčaka odvrátila. Čs. jednotky boli do polovice januára 1919 stiahnuté do tyla a ich úlohou sa stala ochrana Transsibírskej magistrály, aby sa zabezpečilo zásobovanie čs. légii a ich zhromaždenie vo Vladivostoku. Medzitým došlo v Irkutsku 4. januára 1920 k zvrhnutiu Kolčakovej vlády a jej nahradeniu Politickým centrom, v ktorom mali prevahu eseri a kadeti. Táto vláda však nemala dlhého trvania a moc od nej prevzali bolševici. Tým sa súčasne zavŕšila aj úloha Kolčaka, ktorého už predtým čs. jednotky odovzdali vláde Politického centra. Bolševici Kolčaka a predsedu jeho vlády Viktora Pepeljajeva zastrelili 7. februára 1920. Vedenie čs. légii uzavrelo 7. februára 1920 so sovietskou vládou dohodu o odovzdaní ruského štátneho pokladu, ktorý strážili od Kazane za možnosť voľného odchodu do Vladivostoku.

Pavlů sa vrátil do Československa vo februári 1920 a stal blízkym spolupracovníkom a oporou ministra zahraničných vecí Edvarda Beneša. Napriek vážnym zdravotným problémom pôsobil na viacerých diplomatických postoch v zahraničí a súčasne napísal viacero spomienok na svoje kontakty so Štefánikom a účinkovanie v Rusku. Zomrel následkom tragickej automobilovej nehody 12. mája 1938 pri Bosanskom Novom (dnes Novi Grad).

¹⁴ GAJDA, Radola. *Moje paměti. Československá anabase. Zpět na Ural proti bolševikům*. Kolčak. Třetí vydání. Praha : Nakladatelství Vesmír, 1924.

¹⁵ MOJŽÍŠ, Milan (ed.). *Československé legie 1914 – 1920*, c. d., s. 102.

¹⁶ VRÁBEL, Ferdinand. Pokus M. R. Štefánika o zlepšenie disciplíny v ruských légiiach (nariadenie 588, jeho dôsledky a interpretácie). In *Milan Rastislav Štefánik a česko-slovenské zahraničné vojsko (légie)*. Kapitoly a príspevky. Bratislava : Spoločnosť Pro Historia, 2014, s. 27-46, FERENČUHOVÁ, B. *Bohdan Pavlů*, c. d., s. 210.

F. VRÁBEL: AKTIVITÄTEN VON BOHDAN PAVLŮ INNERHALB
DER TSCHECHOSLOWAKISCHEN LEGIONEN IN RUSSLAND

Die Studie behandelt das Leben und das Werk von Bohdan Pavlů, einem herausragenden tschechischen und slowakischen Journalisten, einer führenden Persönlichkeit der tschechoslowakischen Legionen in Russland, wo er mit T. G. Masaryk, M. R. Štefánik und anderen tschechoslowakischen Vertretern zusammenarbeitete. Er nahm an allen wichtigen Ereignissen im Zusammenhang mit den tschechoslowakischen Legionen in Russland teil, beeinflusste die Ergebnisse der Kongresse der tschechisch-slowakischen Vereine in Russland, die Ereignisse in Tscheljabinsk, die Anabasis der tschechoslowakischen Legionen nach Wladiwostok und andere. Nach seiner Rückkehr in die Heimat im Jahr 1920 wurde er ein prominenter tschechoslowakischer Diplomat und ein Mitarbeiter von Außenminister Edvard Beneš. Sein Leben fand ein tragisches Ende bei einem Autounfall in Bosnien vor fünfundachtzig Jahren.

Zoznam použitej literatúry/ List of literature

Sekundárne zdroje / Secondary sources

Monografie a zborníky ako celok / Monographs

BRÁDLEROVÁ, Daniela. *Vojáci nebo podnikatelé? Hospodářské a finanční aktivity československých legií během jejich anabáze v Rusku a na Sibíři*. Praha : Nakladatelství Academia; Masarykův ústav a Archiv AV ČR. ISBN (Academia) 97880-200-2971-3. ISBN (Masarykův ústav a Archiv AV ČR).

FERENČUHOVÁ, Bohumila. *Bohdan Pavlů. Politická biografie 1883 – 1938*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied a Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 2021. ISBN 978-80-224-1885-0.

GACEK, Mikuláš. *Sibírske zápisky. (1915 – 1920)*. Druhé vydanie. Martin : Matica slovenská, 2015. ISBN 978-80-8128-142-6.

GAJDA, Radola. *Moje paměti. Československá anabase. Zpět na Ural proti bolševikům*. Kolčák. Třetí vydání. Praha : nakladatelství Vesmír, 1924.

KRUČININ, Alexandr. M. Čechoslovačtí legionéři v Čeljabinsku. Maj 1918 g. In *Vesi. Literaturno-chudožestvennyj žurnal*, No. 8 (156) 2019, októbr, s. 2-40, chudožestvennyj žurnal, No. 8 (156) 2019, októbr, s. 2-40.

MOJŽIŠ, Milan (ed.). *Československé legie 1914 – 1920. Katalog k výstavám Československé obce legionářské*. Praha : Československá obec legionářská, 2017. ISBN 978-80-87919-27-9 a Nakladatelství Epoque ISBN 978-80-7557-052-9, 2017, druhé vydání.

MURATOV, Alexandr – MURATOVA, Dina. *O sobytijach, kotoryje v SSSR nazывali „čechoslovačtjij mjatež“*. Praha : Československá obec legionářská, 2018.

**Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách /
Articles in Journals, Chapters in Monographs**

VRÁBEL, Ferdinand. Čelabinsk máj/jún 1918. (Na základe novo sprístupnených dokumentov z ruských archívov.) In *Vojenská história*, roč. 24, 2020, č. 2, s. 56-69. ISSN 1335-3314.

VRÁBEL, Ferdinand. Pokus M. R. Štefánika o zlepšenie disciplíny v ruských légiách (nariadenie 588, jeho dôsledky a interpretácie). In *Milan Rastislav Štefánik a česko-slovenské zahraničné vojsko (légie)*. Kapitoly a príspevky. Bratislava : Spoločnosť Pro Historia, 2014, s. 27-46.

PhDr. Ferdinand VRÁBEL
Nadácia Milana Rastislava Štefánika, Košická 56,8221 08 Bratislava, Slovenská republika
Email: 3110vrabelf@seznam.cz
<https://orcid.org/0000-0001-8592-4445>